

Ádám és az Ördöge
(- álom az Ördögről -)

Korábbi konferencia-előadásaimban többször érintettem már Ádám és Lucifer színről színre változó viszonyát a *Tragédia* szövegében. Figyelemre méltónak találtam – és találok most is –, hogy vannak rá jelek: Lucifer nem csupán a Teremtővel kötött fogadás okán érdeklődik (mintegy kényszerűségből, rászorultságból, kötekedése következményeként ezt-most-már-elfogadólag: a fogadás tétjeként) Ádám iránt. Az Ördög vonzalmai, közeledése, sokszerű kötődései (s hogy ez a másik részről is jelen van) sejtethetnek egy a drámai költemény eseményvilága előtti *másnemű* viszonyt kettejük között. De van-e, lehet-e eseményhorizontja e műnek az első színbe lépés megtörténte *előtt*, a Mennyek tételezte időn *túli*, időtlen idő *előtt*, egy kronotoposzban, hová emberi szó és értelem nem hatolhat el? (A Menny tereiről, átlényegült idejéről csak egy Dante vízionálhat.) *Az ember tragédiája* 16. színéről egy ízben már alkottam hipotéziseket: egy poszt-somnium állapot: Ádám útja, út-lehetőségei az ébredés után. Létezhetne-e 16. színe a *Tragédiának*, mert akkor 17-nek is kell lennie, s *da capo al fine*, abbahagyhatatlanul vonulnak a színek a történelmi időkön átal, a mindenkori jelenből utópiává, abból megvalósuló jelenné hasonulva... S ha így van: ma hányadik színét éljük a *Tragédiának*?

De van-e, lehet-e múltja Ádámnak és Lucifernek *együtt*? S külön-külön? Van-e életük a *Tragédia* szövegén kívül? A *Tragédia* nulladik színe: Ádám mint Lucifer s az Úr terve... Az ószövetségi történet mint fikció; e fikció gondolatból és tudatmélyi ösképekből létre-álmodott alakjai Madáchnál, parafrázisban; s most még e fölé is fikció épül: a jelenkori értelmező múltat álmodik Lucifernek, s e múltat ádámi létként feltételezi. S megfordítva: Ádám, alteregónk egy lázadó angyal múlteseeményeivel...

Meddig szabad továbbgondolni egy rég-megírt, ráadásul abszolút kanonizált, feldolgozott művet? Mikor vált a befogadás-esztétika *appropriation art*-ra, azaz a vizsgálat alá vett *megelőző kép*¹ kisajátításává?

(Kelemen Károly radírképeire, Tetsumi Kudo- és Joseph Beuys, vagy épp Yves Klein munkáin végzett manipulációira; Hajnóczy Péter Che Guevara-novellájára, *Az unokaöcsre*; El Kazovszkij *Torzított önéletrajzainak* Vajda Lajos-felhasználásaira gondolok, vagy amiképpen Krasznahorkai László „nyitja ki” Belliniano *Christo Mortójának* a szemét. Újraolvasás gyanánt önkényesen rárontani egy gyanútlan, s védekezni immár képtelen műre?)

Nézzük hát, mely színekben *lehet* (mindben lehet); mely színekben *érdemes* (mindben érdemes) *Ádám s az Ördöge* viszonyát vizsgálni! Hol a legerősebb a szemiozis, a kitérés, a szélsőség? Hol a keresztfa két végpontja, melyen kifeszül a Sziámi Ikrek története? (El Kazovszkij *Dzsan panoptikumában* az Időt és Teret kimérő két !/ Párka a darab során végig egymáshoz van háttal kötözve, így masíroznak hol az egyik, hol a másik irányba lineárisan a színpad mentén, a közönség előtt. Elválni, egymástól elszakadni, de egymás felé fordulni sem tudnak, mennek monoton egymáshoz béklyózottságban, szakadatlanul: külön végtagok, két arc (Janus-arc?), de egyetlen gerinc mentén, metronomként. Ilyennek tűnik számomra Ádám és az Ördöge is. Iker-Vénuszok: égi és földi szerelem; androgün, de nem fér-fő, hanem ember-ördög kettősségben. S hol marad akkor az angyal? A *másik*, új Ádámba költözik

¹ Radnóti Sándor: *A megelőző kép*. www.kelemenkaroly.hu. 2005.08.10

titokban? Vagy a Teremtő lenne Lucifer hiteles sziámi ikre? *Véle* egybe-béklyóztottan... Most a 2005-ös Szikora-féle *Tragédia* Alföldi Róbert-megformálta Luciferére gondolunk. Az Ördögnek itt, ha visszaemlékeznek, két pár keze volt: egyik párral ágált, gesztikulált, cselekedett. De köpönyege részében – döbbenet láttuk – két kéz látszott hátulról derekára kulcsolódni. Valaki fogva tartotta, visszahúzta a Sátánt; két énje volt e rendezői szerep-álomban néki, kettős felügyelet alatt állott.

Ha most, választott feladatunkhoz mérten, az Ördögöt s az első Embert figyeljük színről színre, csak bele-kóstolásokról, észrevételekről, széljegyzetektől lehet szó. Viszonyuk ezerszínű, fejezetről fejezetre kaleidoszkópikusan változó, s egymásra irányuló megnyilatkozásaikból színes tájkép kerekedne ki egy hosszan tartó, figyelmes *feltérképezés* után. Egy ördög-kartográf.

Munka-hipotézisünk az, hogy Lucifer valaha maga is Ádám volt. Az Égi Paradicsomból lehajítottván, ezáltal ki tudja, hová (Pokolba? Földre? Mennybe nem; Purgatóriumba nem, hisz az nincsen is a *Bibliában*, Danténál annál inkább, s később valami mód a katolicizmusban is; mi, emberek ismerni véljük azt is: átmeneti otthonunk, a Föld tűnik annak) kerülve, módja nyílt rá, hogy lázadó kiüzettként egy hajdani, még nem-ember, mert halhatatlan szellem-lény, de mégiscsak egy deviáns, a Teremtésből már csak felemásan részesülő, saját aspirációkkal bíró, sorsát választani vélő alakzat legyen². Kreatúra, akár Ádám. Mostanra pedig, a végtelen idő eme pontján, mikor az Úr munkája révén létrejön a világ, benne a vérszőn egyszeri létű játékszer, az ember, a véletlen úgy hozza, hogy a Teremtővel kezdeményezett kockajáték folytán a fent aposztrofált Sátán épp Ádámmal kísérletezhet. Akiben aztán nem tudja nem felfedezni régi önmagát. Minderről természetesen nem beszél a *Tragédiában*, így igazából e felismeréséről nem is tudhatunk. Csak cselekedeteiből, ellentmondásos viselkedéséből értesülünk róla. (Érdekes, hogy például a *Harmadik színben* Lucifer nem ismeri fel magát a reveláció erejével a hősködő, fellátó Ádámban, de az önkörében felbukkanó Földszellemtől ő is visszadöbben, Ádámként. Ez az a szín is, ahol az Ördög *hiú bábnak* nevezi /igaz, csak félre!/ Ádámot, látva esendő s veszendő, mulékony, sérülékeny gögjét, vakságát. A *báb* jelentése itt: teremtmény, kreatúra/kreáció, marionett, feloldhatatlan függőségben. De valaha ő maga is nem volt-e *báb*? Vagy azzá leszesz, ha nem az most is? Az Úr játékszere?)

Ennyit, az *Első színt* érintve: Lucifer végül kiharcolja magának, hogy kései alteregójával kísérletezhessen. (Mondhatjuk így is; mondhatjuk másként: a mű immár kiszolgáltatott értelmezőjének, hiszen megújuló olvasataimmal én magam adok néki életet, nem hagyva kánon-koporsójában nyugodni.)

Appropriation art. Megtehetem, hogy koncepciómhoz rendelem Lucifer megnyilatkozásait. Ha ő megteheti, hogy az emberre bocsátott álmok során *azt, annyit és úgy* (olyan szemszögből) mutasson Ádámnak, ahogyan néki jólesik, hasznára válik. Végtelen önkény mindkét részről. (Az önkény jogos. A Kazovszkij-szimpoziumon a minap hallottam Keserü Katalin művészettörténésztől, hogy amikor El Kazovszkij maga jelöli ki a hagyományt,

² Számúzve minden szellemkapcsolatból
Küzdj a salak közt, gyűlölt, idegen.
S rideg magányod fájó érzetében
Gyötörjön a végtelen gondolat:
Hogy hasztalan rázod porláncodat,
Csatád hiú, az Úrnak ellenében.

melyhez kapcsolódni szándékszik, s mely mestereket oeuvre-jük nyomán egyébként senki egymás mellé nem rendelné: méltán jár el – ki más tudhatná jobban helyét maga-magánál? A művészettörténészek ítélete koronként változik. Döntsön hát a művész saját választása!)

*Mit késem ennyit? fel munkára, fel,
Megesküvék vesztőkre, veszniök kell.
S kétkedve állok mégis újra meg,
Nem küzdök-e hiába a tudás,
A nagyravágyás csábos fegyverével
Őellenek, kik közt, mint menhely áll,
Mely lankadástól óvja szívöket,
Emelve a bukót: ez érzélem.*

És lám, Lucifer már a csábítás kezdetén (*Második szín*) bizonytalan: az érzelmi kör óvja az emberpárt, s nem sokkal később, a *Harmadik szín*ben az Ördög be fogja ismerni, hogy az anyag kötöttsége (melyet sajátos módon szellemnek nevez: az *anyag szelleme!* vasból fakarika /sic!/) felette is úr. Kettős beismerés, atavisztikus visszaemlékezés egy (két) valaha-ismert kapocsra. (Szabad-e logikát, következetességet számon kérni egy költői művön, mely merő absztrakciókról, „olyasféle természetfeletti jelenségekről értekeznek, melyeknek lényegéhez tartozik, hogy áthágják a természet törvényeit, mint amilyenek az angyalok, ördögök, látomások és csodák”³?)

Egy megkettőződő ördög mindjárt a *Tragédia Első szín*ében: *Megesküvék vesztőkre, veszniök kell./S kétkedve állok mégis újra meg – mégis és újra*: a dolog nem először történik. A szöveg-hermeneutika kettős követelménye: előbb a *close reading*, azaz a grammatikai aprómunka; majd a szövegen kívüli tudástartalmakkal való szembesítés (hagyományba helyezés) – végül a harmadik fázis: szöveg-(meg)-értés után az értelmezés, érzékelve s áthágva mégis a két fogalom közt húzódó ingoványos határsávot⁴. Azaz: a megértés szempontjából tévútra jut, aki nem tudja, nem ismeri- vagy nem ismeri fel, hogy Madách a *Tragédia* biblikus színeiben nem csupán a *Genezist*, hanem a *Jób könyvének* tanulságait és Goethe *Faustját* is felhasználta. Másrészt, nem érti meg a szöveget, vagy rosszul érti, félreérti, ha nem veszi észre a két szövegtani kapcsolóelemet, a *mégis* kötőszót és az *újra* határozószót. A harmadik fázisban álló *értelmezés* pedig most, „önkényesen” az lenne, hogy igazolva lássuk tézisünket: Lucifer bizonytalan Ádámmal szemben, mert zsigereiben feltámad a rég halott érzélem emléke, csonkja, idesajgó fosszíliaja. (Lucifer zsigerei... sic! minő képzet!)

Nem tudtam, hogy van ember még kívülünk – hogy a 224. sorban Ádám emberalaként ismeri fel, azonosítja Lucifert, megerősít, de nem igazol: ismerjük az ördög praktikáit, metamorf képességét: Isten láthatatlan hang és érzet, a Sátán pedig bármely alakba belebúvik, hogy csábító munkáját elvégezhesse. Viszont Ádám kérdésére kész válaszolni a *Második szín*ben, leleplezve szellem-természetét, s kimondva, jóval Ádám előtt, a nagy mű kulcsszavát: *Küzdést kívánok, diszharmóniát,/Mely új erőt szül, új világot ad*. Ne higgyük mégsem, hogy maradéktalan igazságra leltünk! Ádám bizonyosan nem kíván diszharmóniát, ellenben küzdelmet a *harmóniáért*...)

³ Erwin Panofsky: *Valóság és szimbólum a korai flamand festészetben: „Spiritualia sub metaphoricis corporalium”*. In: *A jelentés a vizuális művészetekben. Tanulmányok*. Ford. Tellér Gyula. Gondolat, Bp. 1984, 318-319.

⁴ Fabiny Tibor: *A hermeneutika tudománya. Bevezető*. In: *A hermeneutika elmélete, első rész. Ikonológia és műértelmezés 3*. Kiadja a József Attila Tudományegyetem Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke, 1987, 5-13.

Most csak vázlatkészítésre van idő, s megállapítjuk, hogy az ördögi szerepkör szempontjából különösen érdemesek a figyelemre a *Római szín*, *Párizs*, a *Falanszter* s az *Úr*. (És persze, a többi valamennyi.)

Rómába a keresően kiábrándult Miltiádész kíván átkerülni, s ha a *Tragédiával* való foglalatosságok során oly sokszor érintették már a hegeli triád kérdését: érintsük most is tiltakozólag: a *Róma*, bár 3. szín a történelmieket sorában, szintézisnek semmiképp sem nevezhető. Egyeduralom és demokrácia szintézise a gyönyörök hajszolása, egyfajta *carpe diem* semmiképp sem lehet. Itt kell megértenie a Madách-mű lineáris, első olvasójának, hogy egy dolognak *többféle ellentéte* is elképzelhető, s hogy a hegeli dialektika valóban alapvető szerkezeti elve a drámai költeménynek: a kiábrándítóba forduló álom végén Ádám mást, éppen az ellenkezőjét kívánja a látottaknak, s ez meg is valósul Lucifer testté változtató akarata által. De nem szintézis! Hacsak nem szintézis az, hogy *Athén* végén, abból továbbblépődő, Ádám egyként ábrándul ki az egyeduralomból s a demokráciából:

Lehet, de mind kettő kárhozat;

Más név alatt a végzet ugyanaz. Hiú törekvés azzal küzdeni,

Nem is fogok – Aztán miért, miért is

Vágnék magasra bármi hő kebel.

Éljen magának, és keresse a kéjt,

Mellyel betölti az arasznyi létet,

S tántorogjon ittasan Hádész felé. –

Ki mondja a fentieket? *Más név alatt a végzet ugyanaz. Hiú törekvés azzal küzdeni...* Nemde Lucifer?! Már magában *Athénben* is? S *Rómában* Ádám-Sergiolus egy lóra cserélné Éváját... Folytatható-e ezek után a *Tragédia*? Hisz győzött a Gonosz, máris megnyerte a fogadást! Ádám Luciferként beszél s ítél, s egy erkölcsileg indifferens korba vágyik... De nem győzött-e már a Gonosz akkor, abban a pillanatban, midőn az emberpár szakított a fáról, s a másik fa felé tört? Mikor s mitől kezdve számítana győztesnek az Ördög? Nem léptük-e azt a bizonyos határt már akkor át, keresztül? Ördögi játék! Mit akar voltaképpen Lucifer, van-e, lehet-e önálló akarata, vagy ő is báb – mondtuk volt -- *az Úrnak ellenében*. Ez esetben Ádámnak már csak a báb marionettje szerep marad...

Ha figyelmesen, kiélezett fókusszal olvassuk a *Paradicsom*-szín végét, még azt is hihetjük: Ádám és Éva *önként* távoztak az Édenből, nem várják meg a kiűzetést, s ez kikezdetlenül új, saját vonás volna a madáchi műben, helyét, eredetét sehol sem leljük. Ez önkéntesség által meghaladhatnák még a Sátán szabadságfokát is, hisz őt *ledobták, lehajították, kivetették* lázadásai, zabolátlan lelkülete miatt.

El innen, hölgyem, bárhová – el, el!

Idegen már s kietlen ez a hely.

Ádám hirtelenjében túlszalad még új parancsolója reményein is: *Bibliát*, szent szövegeket is meghaladva, a kiutasítást meg sem várva távozik az Édenből, karján „hölgyével”.

S amit most, hogy visszatérünk egy gondolatfutam után *Rómába*, látunk: Ádám, ha átmenetileg is, átáll a Sátán oldalára, legalábbis át *akar* állani, s hogy ez nem sikerül, több oka van Madách szándékán kívül is. Az okok közt ott van Éva, s az Éden immár a pszichikumba írott emléke. Lucifer ezekkel, láttuk, nem tud mit kezdeni. Ha valaha ő is Ádám volt, ő hová temette fenti emlékeit? Ama hajdani Lucifer-Ádám nem ismerhette még az Édent. Csupán a Mennyeket, hisz onnan taszított le végül; az Éden kifejezetten a „második Ádámnak” (de

nem Jézusnak; ő ismét a Földre vettetett) készült. A *Tragédia* gondolati spirálja, metafizikája, *kronotoposza* magába öleli, húzza olvasóját...

Aztán: a *Kilencedik szín*. Párizsban Lucifer a bakó szerepében áll fanyarul a vérpadon, s meg sem szólal. Beszél helyette Ádám-Danton, csaknem Luciferként, összetéveszthetően:

*Én azt a túlvilágot nem hiszem,
Reménytelen csatázok végzetemmel. –*

Azután: az *Űr* és előzményei. Utolsó mozdulatok a *Falanszterben*⁵:

„Álomkép, ne mozdulj!” – Lucifer Ádám „vállára teszi kezét, ez megdermed”. A meghökkentő, ím, Ádámot óvó, a végzetes beavatkozástól visszatartó mondat többértelmű. Lehetséges, hogy Lucifer Ádámot nevezi álmokképnek, aki szellemi, testetlen lényként járja (álmodja?) végig a valós történelmet. (Mit mutat Ádámnak az Ördög? Válogat a korok közt, vagy mindent felfed védenca előtt, s csak az attitűdöt, a szemszöveget változtatja, árnyalja, színezi...?) Ekkor a történelem, még az utópia falansztere is – valóság. Ádám ellenben: *álmokkép* csupán.

De lehet, hogy a létrejött szituációt nevezi az Ördög *álmokképnek*, utalva az utazás egészének álm-voltára, melyet, akár egy filmet, eszerint egy kézmozdulattal meg lehet állítani (vissza is lehet pörgetni?). Lucifer óvni akarná Ádámot? Holott egy színnel később kacag az Ember halálos ájulatát látván! Meghalhat Ádám, ki csupán álmodik? Álombéli halál; halálos álm. Miltiadészként, Dantonként is halnia kellene a szín végén, de Lucifer mindig időben lép közbe, ha nem is ily látványosan és talányosan, mint itt, a Falanszter csarnokában.

Lucifer, meglehet, nem is gyűlöli Ádámot; vonzódik hozzá, s idő teltével e vonzalom nőttön nő? Vannak rá jelek. Mint ahogy arra is vannak, hogy Ádám és Lucifer között a különbség, távolság egyre csökken a történelmi jelenetek, majd az első utópikus szín során. Nem azért, mert Ádám át kíván állni Lucifer oldalára (bár *Rómában* erre is voltak jelek). Inkább, mert kettejük lényegi rokonsága egyre nyilvánvalóbb. Valaha tán Lucifer is Ádám, *egy* Ádám volt – erősödik fel az olvasóban az eszme –, ezért ismeri útját elejétől, gondolkodásmódját tövéről hegyére. Lucifer végigjárta hajdan Ádám pályáját; csak Ádám megkísértőjének szerepét próbálja most először: ezért élheti meg az utat ő maga is kalandként, váratlanságokkal teljesen.

E kétes kitérő után, ismét: mivel zárja Madách hőse számára a 12. színt? Szerelmese mellett ágálva védi magát Ádám, újólal lelkesülten:

Miénk

*Ez örülés; (...)
Szellembeszéd az, mely nemesb körökből
Felénk rebeg, mint édes zengemény,
Tanúja, hogy lelkünk vele rokon,
S megvetjük e földnek hitvány porát,
Keresve utat a magasb körökbe. –*

Az új eszme, mely az ismét csalódott, ismét elvágó Ádámot a falanszteri törpe rendből el-lendíti, fel, a magasba száll, a felé a szellemvilág felé, melyből az ember jobbik énje származik. Fel tehát! Ehhez képest mily bántó konkretizálás, hogy a 13. szín *valóban fent*, az

⁵ A továbbiakban egy régebbi tanulmányom gondolatmenetét követem az *Űr* Ádám-Lucifer-képét illetően.

Űrben játszódik! A magasba vágyás profán fordításban valósul meg, a vágyott szerelem pedig odalent maradt: hát így valósulnak meg Ádám ideái!

Sajátos motivációval bír e szín a *Tragédia* rendjében: esetlegesnek tűnhet, mivel egy szándékos félre-értés következménye, és mint ilyen, *csak* Lucifer generálja; mégis, a mű legteljesebben metaforikus, rövidségében az álommunka sűrítettségére emlékeztető kicsinytükör jön így létre, mely a szöveg e kései pontján magába koncentrálja a drámai költemény összes problémáját. Nem lehet véletlen, hogy épp e projekció legbensejében hangzik fel kibontva a (főként más szöveghelyről) híressé vált küzdés-gondolat.

Itt lépünk ki a földi térből, és itt az időből is: az Űr a keretszínek rokona; mondtuk: kozmikus liturgia celebrálódik a textus örvényében, a forgás centrumában. Külön érdekessé teszi mindezt, hogy az Űr-jelenet elhelyezkedése aszimmetrikus: szó sincs róla, hogy a darab közepén vagy más kiszámítható pontján állana.

Választott színünk elején Ádámot sértődött, panaszos gyermeknek látjuk. Szavai ennek mutatják, holott a szerzői utasítás idős embert fest.

Egy aggastyán szárnyal az Űrben, a Sátán társaságában, a vaksötét távolok felé: hogyan lehetne megképezni e látományt a színpadon?⁶ Talán a film lehetne az a médium, mely közvetíteni tudna; mely nyomába szegődhetne *fantáziáknak*, mit Madách *fantáziája* generál. Than Mór képén⁷, a rossz kópiák miatt, eleinte úgy véltem, arc nélküli, arcát végleg eltakaró Ádám röpül az éjben. Tévedtem, bár a köpönyeget fejére borítja-fújja a csillagok szele, s arca korántsem egy aggá, még hozzá röpte álló alaké. És nem mulatságos, mint lenne az színpadon, köpönyegbe burkolva, felfüggesztve, a patás ördög mellett; háttérfüggönyön a vetített földgolyó látható. Than-nál még közel a Föld, völgyeivel, lankáival, s harmadik alakként ott lebeg a Teremtő is, szakállasan, ha nem a Földszellem az, óvó-intőn emelve kezét a rémbe burkolt, ifjúként parafrazált Ádám mellett. Ádám testére fény hull; arcát homály fedi.

Nem így Zichy Mihály víziója⁸! A lobogó hajú, izmos démon itt valóban egy aggastyán-testet taszít el merev tetemként, ki, a bolygóközi térbe. Míg Than képe a vertikálisokon, ez a horizontálison s az átlóson alapoz.

A sok illusztráció közül mégis leginkább a Kéméndy Jenő 1905-ös grafikája az, mely a röpülést és kivettetést, az Űrbe történt abjekciót és mise en abyme-ot (szó szerinti értelmében) számomra közvetíteni tudja. A szerzőről és művéről egyelőre semmit sem tudok (keveset

⁶ *Az ember tragédiája* színpadi utasításainak sorsa végül betöltődik: színpadképpé válnak egy színházi rendező, látványtervező keze alatt. Ám e képre, e látványra ugyanaz áll, amit fent mondtunk: a Madách által leírt szavaknak a kongeniális alkotó-szubjektumon többszörösen átszűrt leképezései e díszletek, hátterek, még hozzá immár vállalva s akarva is e szubjektivitást, hiszen a rendező-értelmező parafrazálja valamennyi előadást. Oláh Gusztáv 1926-ban a középkori misztériumjátékok hármastételű tagolása (menny/föld/pokol) tervezett díszletet Hevesi Sándor rendezéséhez a Nemzeti Színházba. Az alap-díszlet állandó volt, ezen belül bizonyos modulok átrendezése, ikonok behelyezése jelentette az egyes színeket (pl. Párizs: nyaktiló és trikolór-drapéria). 1908-ban Hevesi Sándor még klasszikusabbra vette a díszletet: a London haláltánc-jelenete festett panoráma előtt fekszik el, élőképként, egy Feszty körkép háttér-előtér viszonylataiból. A festett háttérből alakok látszanak kilépni, kétdimenziós festményből vagy árny-létű háttérfigurából szoborrá, majd élő emberré tárgyasulnak. Legelől a három főszereplő már végképp elhagyta a háttér szövetét, mozgó, eleven, mozgó-cselekvő figurák az állóképek előtt. De említhetem Jankovics Marcell 1989-es animációs filmjét, ahol a mozi és az animáció-filmes technikák kínálnak fel szinte korlátlan lehetőségeket a madáchi álom képre váltásához.

⁷ Than Mór: *Ádám az Űrben*, 173x2002; 1863. Magyar Nemzeti Galéria tulajdona; Országos Széchényi Könyvtár

⁸ Zichy Mihály: *Illusztrációk Madách Imre Az ember tragédiájához*, 1887

tudok⁹), István Mária cikkében¹⁰ láttam illusztrációként e film-kockára emlékeztető áttűnést a Sátán-karolta, felszegett fejvel tovasuhanó Ádámról.

Miért nem okul Ádám korábbi csalódásaiból Madáchnál? Miért panaszos már itt, a szín elején, holott ő nem látja oly tisztán Lucifer durva kívánság-leképezését, mint mi, olvasók az imént? Okul-e, sőt! emlékezik-e Ádám a *Tragédiában*? De hisz azt sem tudjuk pontosan, mit, mennyit élt át a világtörténetből. A *Falanszterben* Mohamed valaha-volt lovát említi; szó esik róla, hogy egykor Szemiramiszt, Aszpáziát (Periklész és Szókratész szeretőjét, a filozófusnőt) ölelte. Lucifer okkal példálózhat előtte Brutusszal, Leonidasszal, sőt! Hunyadival (a *Tragédia* egyetlen magyar utalása): Ádám tud róluk, mindőjüket ismeri.

Mit fájlal hát Ádám a 13. szín elején? Panasza feloldhatatlan emberi ellentmondást foglal magába: érzi a *por*, az anyag okozta korlátokat –, s mégis fáj az elszakadás.

*S nem látok célt, nem érzek akadályt.
Szerelem és küzdés nélkül mit ér
A lét.*

Itt állunk a *Tragédia* legfontosabb gondolatánál. Az Úr szállóigévé vált szavai a mű végére biggyesztve kétes értékűek. A Teremtő már Luciferrel szemben sem tudott meggyőzően érvelni saját igaza mellett¹¹. Köteles-e a világegyetem ura bármit megindokolni? Aligha. Mégis örvendünk, mikor felismerjük: a nagy mű küzdés-gondolata a Teremtő zárszavait jóval megelőzve, át- meg átszővi a textust¹², s itt, az Űrben mint Ádám sajátja mondatik ki.

A *Londoni színig* Ádámot mindvégig küzdeni látjuk. Helyesebb ezt mondani: Ádám *Londonig* történelmi nevet és szerepet viselő, cselekvő hős. Még ezen is pontosítanunk kell: küzdeni és cselekedni tulajdonképpen *sosem* látjuk Ádámot – töprengeni, választani, dönteni látjuk. Maga a tett: Miltiadész csatái, Tankréd vitézkedése a színpalak mögött zajlanak. Aminek szemtanúi vagyunk: a gondolat tusája, a tettet megelőző érvek és ellenérvek küzdelmei. Kimondás-tett: performáció. Ebben az értelemben a *London* sem cezúra: az eszméért s az eszmében folytatott harc mindvégig megmarad.

Tusáihoz csakis a Föld a terep, s Ádám vissza akar térni, csupán Lucifer gúnyos szavai képesek megtorpanítani. Visszarettenni pedig a halál fizikai megtapasztalásától retten. Ádám a halál torkában, az őt megmenteni kívánó egyetlen lény, a Földszellem előtt a *dacolok* szót használja (e szót szegezi majd Isten mellének a 15. színben is¹³). Szabad szelleme nevében száll szembe Isten végzetével. Hajlunk rá, hogy elfogadjuk: ez intellektus és érzékenység az emberbe Isten lényéből került. És ez az „istencsonk” (Vajda János) hajtja most mégis az Isten és a teremtés („mely olyan, amilyen”/Camus) elleni lázadásra Ádámot. Hősünk e ponton kész meghalni.

⁹ A képet közli Lyka Károly a *Művészetben*. Szerk. Lyka K. 6. évf. 1907. 2. szám, 106-118. Facsimile. A Huszadik Század Színpadja: *Az ember tragédiája*. Lucifer és Ádám az Űrben, az Új Színpadon.

¹⁰ István Mária: *Az ember tragédiája látványvilága*. Színről színre, Bp.1999. 11-22.

¹¹ Néhány elem az Űr s Lucifer szócsatájából az 1. színben:

¹² A küzdelem kényszere a Paradicsomból való kiűzetés következménye, ahogy a *Halotti beszédben* is olvashatjuk (*Haraguvék isten és vetevé üit ez munkás világbelé és léin halálnak és pukulnek fészé és mend üi nemenek.*) Az ember ezentúl nem megkapja, hanem szenvedve-küszködve megszerzi a dolgokat. Mi másért utasítaná el Ádám a 3. színben a tudás (ismeretszerzés) Lucifer által felkínált első formáját – a világegyetem s a Föld anyagi erőinek tűzijátékszerű felvonultatása –, ha nem azért, mert színjátéknak érzi, melynek csak szemlélője lehet: *Mit ér, mit ér e játék csillogása,/Elöttem mely foly, nem hatok belé. –/S nekem csak egy rejtéllyel több jutott.–*

¹³ ÁDÁM: *Megállj! Mi eszme villant meg fejemben –*

Dacolhatok még, Isten, véled is.

Bár százszor mondja a sors: eddig élj,

Kikacagom, s ha tetszik, hát nem élek.

Lucifer Ádám halálát akarja? Mit kezdhet a Sátán egy halott győzelmi trófeájával: mennyivel nagyobb triumfus, ha Ádám átáll az ő oldalára, vagy legalábbis Ivan Karamazovvá válik! A Földszellem, ki az isteni kegyelem szünetelésének interregnumában a vigyázó szerepét tölti be Ádám mellett, az istenkísértés veszélyeire figyelmezteti az első embert:

*Ádám, Ádám, a végső perc közelg:
Térj vissza, a földön naggyá lehetsz,
Míg, hogyha a mindenség gyűrűjéből
Léted kitéped, el nem tűri Isten,
Hogy megközelítsd őt – s elront kicsinyül. –*

Ádám replikája: tudja, úgyis meghal majd, nem sikerült a Második Fáról is szakítani. Továbbrepülés és megtorpanás egyaránt halált jelent. Meghalni most, szabad akaratból: tragikus akció a függetlenség elnyerésére. A Földszellem *vén hazugságnak* nevezi a halált, fölháborodva Ádám merészségén. „Itt a szellemvilágban” az „egész természet átborzadna tőle”: itt nincs halál, s az anyag örök-keringő voltával korábban Lucifer is vigasztalta már az embert. Ádám azonban kész e *szentelt pecsétet* feltörni. Már nem a halhatatlanságra vágyik, hanem a halált akarja.

És el is jut a halál partjaira, a halál árnyékának kapuihoz.

Lucifer kacag, Ádám halálát látva: „*Győzött hát a vén hazugság.*” Ádám por-teste a Sátán bolygójaként kering tovább az Ūrben: Madách természettudományos megsejtései hátborzongatóak. A világűrbe kellő sebességgel kilépő test pályára lép, és bolygóként fog keringeni, mondja a fizika. Ádám mint a történelem vándora. Ádám mint az Ūrben szárnyaló-emelkedő aggastyán, a lét határain. Ádám mint bolygó...

Vázlatunk, az Ördög működésének térképe vakfoltokat, üres foltokat mutat: messze nem vizsgáltunk meg mindent: a szélsőségeket csupán.

Búcsúzzunk Ádám Ördögétől a 15. színnel! Ádám fenn áll a meredélyen, meghalni elszántan: a nagyjelenet küszöbén állunk. Erre nem számított az Ördög. Létezhet ilyen? Isten, Ördög: tudnia kellene mindent előre, vagy a kreatúra elszabadult, s az emberi pszichikummal nincs mit kezdeni?

Lucifer „középen áll”, úgy várja az álmából ocsúdó Ádámot. (Mit jelent e súlyos helymeghatározás a színpadon elfoglalt pozíció kívül? Hisz az Ördög sosem áll *középen*...) Ádám belekezd a panaszba, s Lucifer mintha kétfélét mondana neki, „kétféleképpen beszélne” gondolatait, s e kettőből Ádám csupán a másodikat értene:

(...)

1. *De a végzetnek örökös betűit
Nyugodtan nézi, és nem zúgolódik
Miattuk az erős, azt nézve csak,
Hogy állhatand meg még alattuk is.*
2. *Ily végzet áll a történet felett,
Te eszköz vagy csak, mellyet hajt előre. –*

A sztoikus bölcs, a rezzenéstelen bajnok és filozófus szerepe, melyet Lucifer mondatai felkínálnak, nem érdeklí (egy horatiusi nemes *arany közép* a *Licinius Murenából*): csak a

szabad akarat elleni támadást hallja ki a tiráda második pontjából, s erre reflektál szenvedéllyel (*Nem, nem, hazudsz, az akarat szabad.*) S be kell vallanunk, a 15. szín szoros olvasása azt eredményezi, hogy Ádám még az öngyilkos gondolathoz is Lucifertől kapja az „ötletet”, verbális úton, hívószóval:

LUCIFER

(...)

*A sorsnak, mely házasságot, halált,
Bűnt és erényt arányosan vezet,
Hitet, örülést és öngyilkolást. –*

ÁDÁM

*Megállj! mi eszme villant meg fejemben –
Dacolhatok még, Isten, véled is.*

Hogy lehetséges, hogy az Ördög nem tud a gyermek fogantatásáról, s hogy ennek az eshetőségnek, majd valóságnak a várható hatásával nem számol? Az Édenben fogant ez a gyermek (Lucifer állítja – honnan tudhatja? Tudhatja, hisz szellem, így mindentudó. Mégsem tud mindent...), de bűnben, s ez hogyan lehetséges: ezen is érdemes elmélkedni. Lucifer dühöng és túloz. Lucifer tudja, hogy az ember az eredendő bűn elkövetése nélkül is: „genetikailag” bűnös. A gyermek, akivel a boldog Éva Ádámot megmenti az emberiség számára – Kain, a testvérgyilkos.

Az elégedett, s kegyelemmel eltelt Úr végső ítéletet bocsát a tomboló Luciferre, kiszabva rá a legrosszabbat (Ádámnak is ez a legrosszabb: a sziszüphoszi, végét nem-, de célját sem elérő küzdelem; lám, ebben is hasonlítanak).

Nekünk pedig mostantól egy a *Tragédia* cselekményén *metaleptikusan* kívül bolyongó, a *kronotoposz* rácszatából, grafikus rács-szerkezetéből kikerülni képtelen fél-öntudatlan, feladat nélküli, de arra váró Gonoszt kell elképzelnünk: Ádámot keresi, lesi újra, a történelmet ébren is választó Ádámot, hogy figyelhesse, kísérje, megronthassa ismét.

(Magunkon) tapasztalhatjuk, hogy sikerült neki.

Mégis, ne ez legyen az Ördögről való kétes beszéd utolsó szava!

Sárból és napsugárból összegyúrt lényl--- ki más ismerhetne olyan jól bennünket, mint maga e sokarcú Démon...?